

ХОРАЗМ ЖАДИДШУНОСЛИГИ

Шихов Отабек, Урганч давлат университети доценти, тарих
фанлари номзоди

KHOREZMIAN JAVIDOLOGY

Shikhov Otabek, Associate Professor at Urgench State University,
Candidate of Historical Sciences

ДЖАДИДОЛОГИЯ ХОРЕЗМА

Шихов Отабек, доцент Ургенчского государственного
университета, кандидат исторических наук

Аннотация: Ушбу мақолада Хоразм жадиidlари фаолиятини тадқиқ қилиб, энциклопедия ва монографиялар яратган жадиdишуносларнинг асарлари таҳлил қилинади. Шунингдек уларнинг асарларидаги гоя ва таклифларнинг долзарблиги ҳам ёритиб берилади.

Калим сўзлар: Хоразм, жадиd, жадиdишунослик, энциклопедия, монография, гоя, таклиф, асарларнинг долзарблиги, илмий янгилик.

Abstract: this article analyzes the works of the Jadidists, who, exploring the activities of the Khorezm Jadids, created encyclopedias and monographs. The relevance of the ideas and proposals contained in their works is also emphasized.

Keywords: Khorezm, Jadidism, jadidology, encyclopedia, monograph, idea, proposal, relevance of works, scientific innovation.

Аннотация: в данной статье анализируются труды джадидистов, которые, исследуя деятельность хорезмийских джадидов, создали энциклопедии и монографии. Также подчеркивается актуальность идей и предложений, содержащихся в их работах.

Ключевые слова: Хорезм, джадидизм, джадидология, энциклопедия, монография, идея, предложение, актуальность работ, научная инновация.

КИРИШ. Мустақиллик арафасидаги советларнинг қайта куриш ва ошкоралик сиёсати давридан, қолаверса истиқлол йилларида тарихни холис ва ҳаққоний ўрганиш, тадқиқ ва тарғиб қилишга эътибор кучайди. Бу даврларда айниқса Исмоил Гаспирали томонидан дастлаб таълим, кейинчалик жамиятнинг бошқа соҳаларини ҳам қамраб олган жадиdчилик ҳаракатини ўрганишга қатъий киришилди. Тан олиш керакки, бу мавзуни тадқиқ, тарғиб қилишда тарихчилардан кўра, филологлар етакчилик қилишди. Айниқса, жадиdчилик ҳаракати, жадиdлар ҳаёти, фаолияти, ижоди,

уларнинг бой меросини тадқиқ қилиш ва тарғиб этиш бўйича Озод Шарафиддинов, Наим Каримов, Бегали Қосимов, Шерали Турдиев, Ҳамидулла Болтабоев, Дилмурод Қуръонов, Сирожиддин Аҳмад, Зайнобиддин Абдирашидов, Бойбўта Дўстқораев, Шухрат Ризаев, Илҳом Ғаниев сингари филолог олимлар кўплаб илмий тадқиқот ишлари олиб боришди, оммабоп китоблар нашр этишди. Шунингдек тарихчилардан профессорлар Рустамбек Шамсутдинов, Қаҳрамон Ражабов, Сотимжон Холбоев ва бошқалар ҳам жадиdларнинг советлар давридаги тақдири тўғрисида эътироф

[https://orcid.org/
0009-0007-9267-3753](https://orcid.org/0009-0007-9267-3753)

e-mail:

[otabekshixov1978@gmail.
com](mailto:otabekshixov1978@gmail.com)

этадиган даражадаги илмий ишлар қилишди. Айниқса, сўнги даврларда Баҳром Ирзаев, Дилноза Жамилова сингари яна кўплаб фидойи олимлар томонидан тадқиқот ишлари қилинди.

Айни уларнинг тадқиқотлари кўплаб илмий конференциялар ва тадбирлар учун асос бўлди. Натижада уларнинг саъий ҳаракатлари туфайли, жадиждлар фаолиятига оид давлат даражасидаги халқаро конференциялар ўтказилмоқда, улар фаолиятига бағишланган ҳужжатли ва бадиий фильмлар суратга олинмоқда, кўрсатувлар, эшиттиришлар тайёрланмоқда. 2024 йил 1 январдан “Жадид” газетаси нашр этилаётгани эса мавзунинг долзарблигини кўрсатади ва бу нашрнинг оммалашishi жадидлар фаолияти, уларнинг мақсад, ғояларининг кенг оммага етиб боришини таъминлайди.

Бироқ Хоразм жадидлари, уларнинг фаолияти шу пайтгача “очилмаган кўрик” тарзида умуман ёритилмай келинмоқда эди. Тўғри тарих фанлари бўйича фалсафа доктори Баҳром Ирзаев томонидан жадид намояндалари тўғрисида бир қанча мақолалар чоп этилди ва жадидшунос, фидойи бу олимнинг бу борадаги фаолияти давом этмоқда. Аммо Хоразм жадидшунослиги бўйича 2024 йилгача махсус илмий, фундаментал тадқиқотлар олиб борилмай келинди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД. Хоразм жадидларига оид шу пайтгача алоҳида илмий тадқиқотлар, фундаментал тадқиқотлар яратилмаган бўлиб, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент Умид Бекмуҳаммаднинг “Хоразм ва хоразмликлар” туркумидаги 10 жилдлик, “Хоразм тарихидан саҳифалар” асарларида жадид намояндалар, улар яшаган давр ёритиб берилганди. Аммо 2024 йилгача махсус тадқиқот ишлари олиб борилмай келинди. Бу борада Умид Бекмуҳаммад томонидан яратилган “Хоразм жадидчилиқ ҳаракати энциклопедияси” ва филология фанлари номзоди, доцент Сайёра Самандар билан ҳамкорликда яратган “Хоразм жадидчилиги: ислохотлар, таълим ва ислохот”, “Бобоохун Салимов: жадид, давлат арбоби ва шоир”, “Хоразм жадидлари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси”, “Хоразмдаги жадид мактаблари”, “Хоразм жадидларининг советлар

томонидан қатағон қилиниши”, “Хоразмлик жадид лидерлари” номидаги монографиялари жадидшунослиқ бўйича қилинган салоҳиятли фундаментал асарлардир.

МУҲОКАМА.

Хоразм жадидшунослиги бўйича шу пайтгача мавжуд тарихий бўшлиқни, тарихнинг совет давридаги мафкуравий босимлари сабаб ўрганилмай келинган, аммо истиқлол даврида ҳам кўпчилиқ олимлар журъат қилмаган мавзунинг йиллар давомида теран тадқиқ қилиб келган тадқиқотчи Умид Бекмуҳаммаддир. “У ҳали УРДУнинг учинчи босқич талабалиқ давридаёқ, яъни, 1995 йил март ойидаёқ Хива хонлигининг тараққийпарвар бош вазири Исломуҳжа фаолияти, жадидчилиқ ҳаракатида тутган ўрни, ислохотлари ва сирли ўлими тўғрисидаги очеркини “Манзара” газетасининг март сониди, тўлиқ икки саҳифадан иборат тарзда чоп эттирганди”[1].

Шу тарзда у ҳали талабалиқ давриданок, яъни 1995 йилдан буён Хоразм жадидларининг лидерларидан Бобоохун Салимов, Худойберган Девонов, Полвонниёз Юсупов, Бекжон Раҳмон, Хоразм Халқ Республикасининг биринчи раҳбари Жуманиёз Султонмуродов ва унинг кизи, жадидлар издоши Марям Султонмуродова ва бошқа намояндаларнинг фаолияти тўғрисида матбуотда, кўплаб китобларида, “Хуршид Даврон кутубхонаси” интернет сайтида 100 дан кўп тарихий мақолаларини нашр қилдирди. Яъни, халқ тарихини халққа халқона услубда тарғиб қилишни ҳали фейсбук ва бошқа ижтимоий тармоқлар йўқ пайтидаёқ йўлга қўйди. 2002 йилдан 2010 йилгача эса “Даракчи” газетасининг ҳар ҳафтадаги сониди узлуксиз тарихий мақолалар чоп эттириб борди ва барчага маълумки бу даврларда мазкур нашр нашрнинг нусхаси 180 мингдан 240 минггача эди[2].

Умид Бекмуҳаммад бу даврларда турли давлат ва нодавлат ташкилотларида, республика ва хорижий матбуотда фаолият кўрсатди. Яъни бу сингари тарихий мақолаларини олий ўқув юртидаги шахсий ишни бажариш талаби асосида, шунчаки ҳисобот учун қилмади. Балки ўзи ўрганган, тадқиқ қилган тарих саҳифаларини кенг оммага тарғиб қилиш учунгина қилди.

Эътиборлиси ана шу мақолалари, китобларининг аксариятидаги мавзулар Хоразм жадидлари лидерлари, ушбу ҳаракатнинг ғоявий асослари, жадидларнинг советлар давридаги тақдири ҳақида эди. Яъни Хоразм жадидшунослигини у ҳали талабалик давридан бошлаб берган тадқиқотчи эди.

Шу тарзда у ҳозиргача “Хоразм ва хоразмликлар” туркумида 10 жилдлик асарлар, 50 дан ортиқ тарихий мавзудаги китоблар нашр қилдирди. Унинг бу борадаги саъйи ҳаракати, фидойиларча интилишлари натижада давлат томонидан ҳам эътироф этилди ва 2021 йилда “Дўстлик” ордени билан тақдирланди.

Аммо тарихчи шунча тадқиқот ишлар қилганига қарамай, бу билан кифояланиб қолмай, хануз тадқиқотчилик фаолиятини давом этдириб келмоқда. Хусусан Хоразм жадидшунослиги бўйича ҳам изланишлар олиб бормоқда.

Умид Бекмуҳаммад ва Сайёра Самандарнинг “Хоразм жадидчилиги: ислохотлар, таълим ва адабиёт” монографиясида жадидшунослик илми ривожига катта ҳисса қўшиладиган куйидаги таклифлар билдириб ўтилган:

1. Хоразм жадидчилиги мавзусида биз томонидан яратилган ва нашр этилган энциклопедияни кенгайтирган, тўлдирган ҳолатда қайта нашр этириш ва оммалаштириш;

2. Хоразм жадидчилиги, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, фарқли жиҳатлари, мақсад ва вазифалари, адабиёти, умуман шу давр бўйича халқаро илмий конференция ташкил этиш;

3. “Хоразм жадидлари изидан” номли улар фаолияти кечган [Хўжайли, Қўнғирот], уларга оид архив ҳужжатлари, матбуот нашрлари сақланаётган Тошкент, Қозон, Боку, Истамбул, Қрим шаҳарларига илмий-амалий экспедициялар ташкил қилиш;

4. Хоразм жадид намояндаларининг ҳар бирига бағишланган алоҳида асарлар нашр этиш;

5. Хоразм жадид адабиёти антологиясини нашр қилиш;

6. Хоразм жадидчилик ҳаракати

тўғрисидаги ҳужжатли фильм ишлаш ва уни хорижий тилларга таржима қилиш[3];

Ёки “Бобоохун Салимов - жадид, давлат арбоби ва шоир” монографиясида эса яна куйидаги илмий таклифлар билдириб ўтилади:

1. Қозикалон Муҳаммад Салимохунд фаолияти ва унинг Хоразм тарихида тутган ўрнига бағишланган алоҳида монография яратиш;

2. Қозикалон Салимохун ва Бобоохун Салимовлар ҳақида ҳужжатли фильмлар ишлаш;

3. Ушбу сулола яшаб ўтган Хива шаҳри ҳамда авлодлари истиқомат қилаётган Гурлан ва Қорақалпоғистоннинг Амударё туманида Салимохун ва унинг фарзандлари номини абадийлаштириш;

4. Бобоохун Салимовнинг нафақат Хоразм жадидчилиги ҳаракати ва тарихида, балки халқаро миқёсда ҳам обрў-эътибор қозонган лидер эканлигини инобатга олиб, 2027 йилдаги 150 йиллик қутлуғ санасини республика миқёсида нишонлаш ва илмий конференция ўтказиш;

5. “Салимохун ва Бобоохун Салимов изидан” номли Гурлан-Хива-Бухоро-Тошкент-Москва-Санкт-Петербург” йўналишларида илмий экспедиция ташкил этиш ва ушбу шахсларга оид архив ҳужжатларини, қўлёзмаларни тадқиқ қилиш;

6. Бобоохун Салимовнинг “Ожиз”, “Бобо” таҳаллуслари билан яратган туркий ва форсий шеърларини алоҳида китоб сифатида нашр қилиш;

7. Бобоохун Салимовнинг жадид сафдоши Бекжон Раҳмон билан ҳаммуаллифликда яратган “Алифбе” ва “Ўқиш китоби” асарларини қайта нашр этиш ва республикадаги мактабларга қўлланма тарзида тавсия этиш;

8. “Жадид адабиёти антологияси”ни нашрга тайёрлаш ва унга Бобоохун Салимов ижодига оид шеърларни киритиш;

9. “Жадид шоири Бобоохун Салимовнинг адабий мероси” мавзусида филологик тадқиқотлар олиб бориш;

10. “19-аср охири ва 20-аср бошларидаги Хива хонлиги давлат бошқарувида Қозикалон Муҳаммад Салимохуннинг тутган ўрни ва ҳаёти,

фаолияти” мавзусида тарих фанидан тадқиқотлар олиб бориш;

11. “20-аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий, маърифий жараёнларда Бобоохун Салимовнинг ўрни ва ҳаёти, фаолияти” мавзусида тарих фанидан илмий тадқиқотлар олиб бориш[4].

Ҳаммуаллифлар томонидан билдириб ўтилган бу илмий таклиф ва мулоҳазалар жадиदшунослик учун ғоятда долзарб, муҳим фикрлардир.

НАТИЖА. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент Умид Бекмуҳаммаднинг 2024 йилда қилган энг катта меҳнати самараси бу “Хоразм жадиदчилик ҳаракати энциклопедияси”ни нашр эттирганидир.

Табиийки, 1995 йилдан буён Хоразм жадидлари, жадидчилик ҳаракати, уларнинг мақсад, вазифалари билан илмий тадқиқот ишлари олиб бораётгани учун тарихчида ўша йиллардаги жараёнлар, намоёндалар фаолияти, умуман, давр манзараси тўғрисида таассурот шаклланди. Шу боис ҳозирги пайтгача яратган мақолалари, китобларидаги маълумотларни бошқа манбаларга қиёсан таққослаган, янгиликларни кўшган ҳолда ушбу энциклопедияни яратишга ҳаракат қилди. Энциклопедияда фақат Хоразм жадидларигина эмас, улар билан боғлиқ мактаб, педагоглар ва уларнинг битирувчиларига, матбуот, драматургия, ислоҳотлар, хонлик ва республика давридаги ҳамкорлик қилган шахсларга ҳам тўхталиб ўтилди ҳамда шу орқали давр манзарасини яратишга, ўқувчи кўз ўнгида намоён қилишга ҳаракат қилинди.

Табиийки бу тадқиқотга ўтган давр ичидаги изланишлари сабаб яратилган энциклопедиянинг дастлабки варианты деб қарамоқ лозим. Энциклопедияда қандайдир академик илмий услуб акс этмай қолган фикрлар, гоҳида публицистикага хос сўзлар ва яна тарихчи эътиборидан четда қолган жуъзий камчиликлар бордир эҳтимол. Негаки тарихий даврга оид қомусни тайёрлаш катта бир илмий интеллектуал гуруҳнинг бирлашган, уларнинг ишини умумлаштирган тарздаги заҳматли меҳнатини талаб қилади. Табиийки, бирлашиб ишлаш учун мавзуимиз бўлган жадидларга хос

матонат ва фидойилик шахс сийратида бўлмоғи лозим. Ушбу нашр эса бор-йўғи Умид Бекмуҳаммаднинг жадидларга хос матонат, фидойилик билан тайёрлаган материалларидан иборат қомусий асардир[5].

Бундан ташқари Умид Бекмуҳаммад, филология фанлари номзоди, доцент Сайёра Самандар билан ҳаммуаллифликда Хоразм жадидшунослиги бўйича 2024 йилнинг ўзида “Хоразм жадидчилиги: ислоҳотлар, таълим ва ислоҳот”, “Бобоохун Салимов: жадид, давлат арбоби ва шоир”, “Хоразм жадидлари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси”, “Хоразмдаги жадид мактаблари”, “Хоразм жадидларининг советлар томонидан қатағон қилиниши”, “Хоразмлик жадид лидерлари” номидаги монографияларини нашр қилдирди.

Айнан мазкур монографияларда жадидшунослик бўйича кўплаб илмий янгиликлар мавжуд. Масалан, мазкур монографияларда биринчи мартаба 1883 йилдан 1916 йилгача бўлган даврда “Таржимон” газетасида нашр қилинган Хоразмга оид 158 мақоланинг сарлавҳалари, мавзулари келтириб ўтилган. Шунингдек яна Сўфизода, Бобоохун Салимовларнинг жадидчилик ғоялари асосидаги шеърлари ёритиб берилди. Бундан ташқари, Хоразмдаги жадидчилик ҳаракатининг Туркистон, Бухородан фарқли жиҳатлари, ўзига хос хусусиятлари, жадид мактаблари, педагогларининг ҳаёти, фаолияти ўша даврга оид кўлёмалар, архив ҳужжатлари, “Таржимон” газетасидаги мақолалар орқали илм оламига илк мартаба олиб кирилди. Шу каби, Аваз Ўтар филологлар таъкидлаб келинганидек фақат маърифатпарвар шоиргина эмас, ҳаёти давомида Боку, Қримга бориб, жадид мактаблари фаолияти билан танишган, дарслик, қўлланмаларни воҳага олиб келган жадид, фарзандини Мамат Маҳрамнинг Хивадаги жадид мактабига таълим олишига берган тараққийпарвар, асарларида Чўлпон, Фитрат сингари жадидона руҳият акс этган ижодкор эканлигини илмий исботлаб бердилар.

“Хоразмдаги жадид мактаблари” монографиясида эса анъанавий эски мактаб, мадрасалар, рус-тузем мактаблари, улар билан жадид мактаблари орасидаги фарқ, ўқитиш услуби, Қозон, Оренбургдан келган жадид

педагоглари, уларнинг воҳадаги фидойиларча фаолиятлари, мактаб битирувчиларининг кейинги, хусусан советлар давридаги тақдири ўша даврга оид архив хужжатлари, кўлёмалар асосида илк бора тадқиқ қилиб берилди. Айтиш мумкинки, бу нафақат Хоразм жадидшунослиги, балки умуман жадидшунослик илми бўйича қилинган энг катта меҳнат самараси, илмий янгиликларга бой фундаментал асардир.

ХУЛОСА. Юқоридаги таҳлилларимиздан келиб чиқадики, Умид Бекмуҳаммад ва Сайёра Самандарларнинг ҳаммуаллифликдаги бу асарлари нафақат Ўзбекистон, балки хориж матбуотида ҳам эътироф этилди. Бунга “Жадид” газетасининг 10 май, “Хуррият” газетасининг 22 май сонидagi ва Озарбайжондаги “Азертаг” ахборот агентлигидаги мақолаларни мисол қилиб келтириш ўринлидир.

Шулардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Умид Бекмуҳаммад ва Сайёра Самандарларнинг Хоразм жадидшунослиги бўйича яратган асарлари ва улардаги илмий

янгилик, долзарб тақлиф мулоҳазалари ўзининг муносиб илмий баҳосини, дунё олимларининг эътирофини оладиган даражадаги етук, салоҳиятли фундаментал монографиялардир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Умид Бекмуҳаммад “Ҳазрат Саййид Исломуҳўжа”, “Манзара” газетаси, 1995 йил март.
2. Анвар Намозов “Даракчидан бошланган парвоз”, “Хоразм ва Хоразмликлар. Олтинчи китоб”га ёзилган сўзбоши. “Дурдона” нашриёти, Бухоро-2023 йил.
3. Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад “Хоразм жадидчилиги: ислохотлар, таълим ва адабиёт”, “Milleniumus print” нашриёти, Урганч-2024 йил;
4. Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандар, “Milleniumus print” нашриёти, “Бобоохун Салимов-жадид, давлат арбоби ва шоир”, Урганч-2024 йил.
5. Умид Бекмуҳаммад “Хоразм жадидчилик ҳаракати энциклопедияси”, “Milleniumus print” нашриёти, Урганч-2024 йил.

